

Konferanslar:

SELÇUKLULAR'DA DEVLET *

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Selçuklularla ilgili seri konuşmalarımın ikincisine müsaadenizle başlıyorum. Hatırlanacağı üzere, geçen yıl aynı gün huzurunuzda yaptığım konuşmada Anadolu'nun son defa ve kesin olarak Türk yurdu olması konusunu işlemiştim. Şimdi devlet üzerinde konuşacağım. Selçuklu Devleti, türlü yönleriyle birkaç konuşmamızın konusunu teşkil edecektir.

Bilindiği gibi, devlet bir "Amme Hukuku" konusudur. Bu konu ile amme hukukçuları uğraşır. Türkiye'de bu alanın en yetkililerinden biri Ord. Prof. Dr. Recai Okandan'dır. O, öteki meslektaşlarının çoğu gibi, hacimli eserini daha ziyade Batılı hukukçuların araştırmalarına dayanarak kaleme alır¹. Gerek Okandan, gerekse Prof. Sadri Maksudi Arsal² ve gerekse Prof. Üçok-Mumcu³ Türk hukuk tarihine dair yazdıkları eserlerde Selçuklu Devleti'ne ya hiç temas etmezler, yahut da pek sathi olarak temas ederler. Hocam Prof. Fuad Köprülü bu hususta bazı önemli konuları aydınlığa kavuşturmuşsa da, Selçuklu Devleti üzerinde ayrıca durmaz⁴.

* 30 Ocak 1987'de Türk Tarih Kurumu'nda yapılan konuşma.

¹ Recai Okandan, Umumi Amme Hukuku, İstanbul 1976 (950 sayfa).

² Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947. Selçuklu Devletlerinden sözetmeksizin Moğollara geçer.

³ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi; 3. Baskı, Ankara 1982, S. 146-153; "Büyük Selçuklu Devleti'nin Örgütü". S. 153-157; "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Örgütü".

Selçuklu Devleti, Amme hukuk konusu olarak "Örgütten" mi ibarettir? Ayrıca verilen bilgi sathi, eksik, sistemsizdir. Yanlışlar da vardır. Şu cümleye bakınız: "İslâm devletlerinden başlayarak Anadolu Selçuklularına değin İktâ yönteminin yaşadığını biliyoruz." Bu müphem cümleden İktâ müessesesinin İslâma mal edilmek istendiği anlaşılıyor. Halbuki, iktâ'nın bir bozkır adeti olduğunu bugün Batılı araştırmacılar bile kabul etmektedir. Msl. Bk. A.K.S. Lambton, Internal Structure of the Saljuq empire, Cambridge History of Iran, 5, 1968, S. 135.

⁴ M. Fuad Köprülü'nün konumuz bakımından şu araştırmaları önemlidir:

1 — Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur? (Fransızcası; Les Institutions Juridiques Turques an Moyen âge, Belleten, 5-6, S. 41-76),

2 — Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi,

3 — Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler,

4 — İslâm ve Türk Hukuk Tarihine Ait Ünvan ve İstilahlar (İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1983, S. 3-70; 87-307).

İngiliz tarihçisi A.K.S. Lambton, Selçuklu Devleti'ne dair Batılı bir araştırmacıdan hiç de beklenmeyen fikirler ileri sürer ⁵.

Ord. Prof. R. Okandan'a göre, devlet:

- 1 — Hukukî yönden,
- 2 — Tarihî-siyasî yönden,
- 3 — Ekonomik yönden,
- 4 — Ahlakî yönden incelenebilir ⁶.

Bizce Türk devletleri dikkate alındığında bu tasnif eksiktir.

Zira, devlet bütün bu yönleriyle beraber aynı zamanda bir medeniyet konusudur. Devleti medenî yönden de ele almak gerekir.

Biz bu konuşmamızda Selçuklu Devleti'ni daha ziyade hukukî ve medenî yönlerden ele alacağız.

Öte yandan, devleti devlet yapan bazı unsurlar vardır. Prof. Okandan'a göre, bunlar devletin;

- 1 — İnsan unsuru,
- 2 — Ülke unsuru,
- 3 — İktidar unsuru,
- 4 — Kişilik unsurudur ⁷.

Batılı hukukçuların araştırmalarına dayanılarak yapılan bu tasnif, bize pek uymamaktadır. Onun için biz bu 4 unsuru kurulmuş Türk devletlerini göz önünde bulundurarak;

- 1 — Otorite (devlet otoritesi),
- 2 — (Otoritenin yerine getirilmesini sağlayan) teşkilât ve müesseseler,
- 3 — Ülke,

⁵ A.K.S. Lambton, ad.geç.eser, S. 203: "Selçuklular zamanında eski müesseseler yeni mânâ kazandı."

O, yukarıda sözkonusu ettiğimiz "İktâ" ile birlikte "İştîşare'nin bozkır âdeti; "Atabeylik" müessesesinin Türkmen âdeti (S. 239) olduğunu kabul etmektedir.

Bizans tarihini yazanlar da Türkler hakkında övücü ifadeler kullanmaktadır. "Türklerin başlıca üç meziyeti vardır:

- 1 — The military strength,
- 2 — Political tenacity,

3 — Religious seriousness". Cambridge Medieval History, IV; The Byzantine Empire; Part: 1. Byzantium and its Neighbours, ed. by J.M. Hussey, Cambridge, 1966, S. 658.

⁶ Msl. Bk. Recai Okandan, ad.geç. eser, S. 9 vdd.

⁷ Msl. Bk. Ord. Prof. Dr. Recai Okandan, ad.geç. eser, S. 681-904.

4 — Halk, diye değiştirdik.

Hukukçuların tasnifindeki “iktidar” unsurunu “otorite” olarak değiştirmemizin sebebi şudur:

İktidarda olmak mutlaka otorite sahibi olmayı gerektirmez. İktidarda olunur; fakat otorite sahibi olunmayabilir, veya otorite başkasının elinde bulunabilir.

Devlette “kişilik” gibi çok müphem bir terim bize uymamaktadır. Bu sebeple bunu büsbütün kaldırdık; bunun yerine “teşkilât” ve “müesseseleri” koyduk.

Bu kısa açıklamadan sonra devletin doğuşuna geçebiliriz.

Adı geçen Prof. Okandan, Batılı meslektaşlarının eserlerine dayanarak şu teorileri sıralamaktadır:

- 1 — Aile teorisi,
- 2 — Kuvvet ve mücadele teorisi,
- 3 — Biyolojik veya organik teori (devlet, canlı bir varlık),
- 4 — Ekonomik teori (devletin doğuşunu ekonomik olay gibi görme),
- 5 — Akıl teorisi (devlet insan aklının eseri),
- 6 — Pozitif teori (kollektivitenin hukuken teşkilâtlanması).

Bunlara Türklere has bir teoriyi de ilâve etmek lazımdır:

- 7 — Psikolojik veya sosyo-psikolojik teori.

İçlerinden bir lider çıktığını gören Türkler, tarihinden gelen psikolojik veya sosyo-psikolojik içgüdü ile onun etrafında toplanırlar⁸. Çin esaretine düşen Türkler ikinci Göktürk Devleti'ni böyle kurmuşlardı⁹.

Türk milleti bütün bitkinliğine rağmen, Gazi Mustafa Kemal'in etrafında aynı sebepten toplanmıştı¹⁰.

Bu teorilerin herbirinde az-çok gerçek payı vardır; fakat bize daha ziyade “aile teorisi” ile “kuvvet ve mücadele” teorisi uymaktadır.

⁸ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt 1, Kuruluş Devri, Ankara 1979, S. 26-27;“Onun (Selçuk'un) şöhretini duyan Türk Gazileri, kendiliklerinden onun hizmetine koşuyorlardı.” “Eski bir Türk ananesine göre, herhangi bir yerde bir Türk beyinin büyük başarılar göstererek parlamaya başladığını gören diğer Türkler, tek tek veya hatta kabile halinde onun nezdine gelirlerdi.”

⁹ İltiş Kağan 680 yılında Çin'e isyan ederek, 17 kişi ile dağa çıkmış, etrafında toplananlar 70, daha sonra 700 kişi olmuş ve devleti yeniden kurmuştu. (Bk. Salim Koca, Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri, Milli Kültür, 42 (1983), S. 9).

¹⁰ Salim Koca; ad. geç. makale, S. 13.

Devletin doğuşu bizde de aileden başlamaktadır. Ancak, devlet kuran ailenin başı çok defa aynı zamanda bir boyun veya kabilenin reisi, beyidir ve son derece yeteneklidir ¹¹. Devlet kurmaya teşebbüs eden bey, öteki boyları veya kabileleri, gerekirse zorla, kurduğu devlet içine sokar. Böylece, bazen büyük bir imparatorluk doğar. Millet haline gelmeden kabileden bir imparatorluk meydana getirmek Türklere mahsus bir hadisedir, başka kavimlerin tarihinde pek görülmez.

Aileden devlet kuruculuğuna yükselmek bazı hukukî sorunları da beraberinde getirir. Meselâ, bu çeşit bir devletin kurulması ile “Özel Hukuk”, başka bir deyimle “Aile Hukuku” alanından “Amme Hukuku” alanına geçilmiş olur. Bu özel hukuk kurallarının Amme Hukuku alanında devlete uygulanması demektir. İşte bu yüzden Alman asıllı Rus Türkoloğu Prof. W. Barthold, devletin kurucu ailenin ortak malı olduğu neticesine varmıştır ¹². Bu netice hocam Prof. Fuad Köprülü tarafından da kabul edilmiştir ¹³. Ancak, Türk tarihi araştırmaları ilerledikçe, bu görüşün yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Meselâ, Selçuklu devrinde devlet, yalnız iktidarda bulunan ailenin ortak malı değildir. Devlet üzerinde büyük komutanlar da söz sahibidirler. Buna göre, devlet, âdeta Selçuklu hanedanı ile Selçuklu komutanlarının ortak sorumluluğu altındadır ¹⁴.

Selçuklular’daki bu devlet anlayışı, kurultay kararı ile ¹⁵ veya baştaki sultanın tevcihi ile ¹⁶ bir çok vassal devletlerin kurulması neticesini doğurmuştur. Aşağıda söz konusu edeceğimiz bu devletler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra tamamıyla bağımsız oldular ¹⁷.

Devletin “kuvvet ve mücadele” ile kuruluşuna dair Büyük Selçuklu İmparatorluğu iyi bir örnek teşkil etmektedir. Devlete ve hanedana adını veren Selçuk’un güç kullanarak ve mücadele ederek giriştiği devlet kurma hareketi, birçok iniş çıkışlardan sonra 1040 yılında yine bir Türk Devleti olan Gazneliler Devleti’ne karşı kazandıkları Dandanakan Meydan Savaşı ile

¹¹ Köprülüzade Mehmed Fuad, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar, Türkiyat Mecmuası, 1 (1925), S. 185-6.

¹² W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, trc. H.D. Yıldız. İstanbul. 1981. S. 383.

¹³ Fuad Köprülü, Türkiye Tarihi, İst. 1923, s. 175.

¹⁴ Bk. Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul. 1976. S. 71.

¹⁵ Sistan, Musa Yabgu’ya; Kirman, Kavurd’a Kurultay kararı ile tevcih edilmişti. Bk. Mehmet Altay Köymen, ayn. eser.

¹⁶ Msl. Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş’a Suriye’yi tevcih etmişti. Bk. Ali Sevim, Suriye Selçukluları Tarihi. Ankara, 1965, s. 59.

¹⁷ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi. 2. Baskı. Ankara 1982. S. 99-122.

torun Tuğrul Bey'in toplanan kurultayda hükümdar ilân edilmesiyle gerçekleşmişti. Şu halde, devletin doğuşu üç nesil sürmüştü: Dede ile başlamış, torun ile bitmişti¹⁸.

Selçuklu devletlerinin doğuşları hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra, şimdi de aynı devletlerin ne zaman bağımsız devlet olarak kurulmuş sayıldıkları üzerinde duralım:

Hâkimiyet sahası içinde, kurucunun payitaht olarak seçtiği bir şehirde belli bir törenle tahta oturtulup başına bir taç konduğu andan itibaren devlet fiilen kurulmuş sayılıyordu. Devletin resmen tanınmış olması için içte ve dışta bazı faaliyetlerin gösterilmesi gerekiyordu.

İçte, hâkimiyet altındaki yerlerde adına hutbe okutması, para bastırması, belli renkte bayrağı olması, renginde dokunmuş 'Tırâz' bulunması, kısacası hakimiyet sembollerini (bu arada çetr, nevbet) tamamlaması lazımdır.

Dışta ise, bir devlet kurduğunu, başta Bağdat Abbasi halifesi olmak üzere, uzak-yakın bütün devletlere bildirirdi. Halife genellikle fiili durumu kabul eder, fiilen kurulmuş olan devletin meşruluğunu tasdik eden belge gönderir, unvanlar tevcih eder; öteki devletler ise, yeni kurulan devleti tanıdıklarını elçilerle tebrik etmek ve hediyeler göndermek suretiyle gösterirler¹⁹.

Kurulan Türk Devletleri türlü bakımlardan tasnif edilebilirler:

- 1 — Adları bakımından,
- 2 — Kurucuları bakımından,
- 3 — İdare eden ve idare edilenler bakımından.

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Cilt 1. Kuruluş Devri. Ankara 1982.

¹⁹ Tuğrul Bey, Selçuklular Devleti gibi bir Türk devleti olan Gazneliler Devleti'ne karşı kazandığı bir zaferden sonra 1038 yılında Nişapur'da Gazneli Mesud'un tahtına oturmak suretiyle devletin kurulduğunu göstermişti. Bu geçici kuruluş idi. Zira, Mesud Nişapur'u işgal ederek, Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı kırdırmıştı. Selçuklu Devleti, 1040 Dandanakan Zaferinden sonra kesin olarak kuruldu. Toplanan kurultayda hükümdar ilân edilen Tuğrul Bey, orada alınan karar gereğince devletin kurulduğunu Bağdat Abbasi halifesine bildirilmişti. Halife, elçiler göndermek suretiyle devleti tanıdığını gösterdiği gibi, Tuğrul Bey'e ayrıca ilk defa "Sultan" unvanını vermişti.

1043 yılında payitaht olarak seçtiği Rey şehrine gelen Tuğrul Bey, hemen hemen bütün devletlere yüksek hâkimiyetini kabul etmelerini bildirmişti. (Selçuklu Devletinin kuruluşuna dair geniş bilgi için şimdi Bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 1. Kuruluş Devri).

1 — Adları bakımından Türk Devletleri:

a) Kurucusunun adını taşıyan Türk devletleri: Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti gibi.

b) Kavim ve boy adı taşıyan Türk devletleri: Göktürk Devleti, Hun Devleti, Peçenek Devleti, Oğuzlar Devleti gibi.

c) Unvanı devlet adı olarak kullanan Türk devletleri: Karahanlılar gibi.

d) Hükümet merkezini devlet adı olarak alan Türk devletleri: Gazneliler Devleti, Yeni Delhi Sultanlığı gibi.

e) Hâkim olduğu ülkenin adını taşıyan Türk devletleri: Kirman Selçukluları Devleti, Irak Selçukluları Devleti, Anadolu Selçukluları Devleti, Suriye Selçukluları Devleti, Azerbaycan Atabeyliği, Mısır Memlük Devleti gibi.

2 — Kurucuları bakımından Türk devlet tipleri:

a) Kurucuları asil soydan veya hükümdar soyundan olan Türk devletleri: Büyük Hun İmparatorluğu, Göktürk İmparatorluğu, Karahanlılar Devleti gibi.

b) Kurucuları asil soydan olmayan, fakat hür olan devletler: Selçuklular Devleti gibi.

c) Kurucuları köle (gulâm) olan devletler: Tolun-oğulları, İhşit-oğulları, Gazneliler devletleri gibi²⁰.

Köleden devlet kurucularının çıkması Türklere mahsustur²¹. Buna başka milletlerin tarihinde tesadüf edilmez. Yalnız unutmamak lâzım ki, Türk köleler başka milletlerden kölelere hiç benzemezler. Meşhur Arap düşünürü Câhiz'in²² ve Tuğrul Bey zamanında Selçuklu Devleti'nde vazife alan İbn Hassul'un²³ yazdıklarına göre, Türk köleler kendilerini hiçbir

²⁰ Bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1. (Giriş).

²¹ L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, S. 64 (Mübarekşah'a dayanarak).

²² İslâmiyetin hizmetindeki (Gulâm) Türkler'in meziyetleri uzun uzun anlatılmaktadır. Bk. Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Türk. Çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, S. 64-93.

²³ İbn Hassul, Tafdü'l-Etrâk Alâ Sâiri'l-Ecnâd, Arapça metin. nşr. Abbas Azzâvi, Belleten, IV/13 (1940) S. 41-42 Türkçe terc. Şerafettin Yaltkaya, ayn. yer. S. 260; "Onlardan (Türkler'den) esir alınanlardan hiçbiri yeme, içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmağa razı olmaz. Bunlar kullanılmakta oldukları ev süpürmek, hayvanlara bakmak gibi.... başka kölelerin yaptıkları işlerde kullanılmazlar. Türk, bağı çözüldükten sonra askere başbuğ olmak veya "Hâciblik" etmek veya bir firkanın başına geçmek veya bir cemaate emir ve nehyde bulunmaktan başka işe razı olmaz(lar)".

zaman efendilerinden aşağı görmezler ve başka milletlerden köleler gibi her işte çalıştırılmazlar. Sadece askerlik hizmetinde bulunurlar.

İşin ilgi çeken tarafı, her üçü de Türk devleti olduğu halde Karahanlılar, Selçukluları²⁴, Selçuklular da Gaznelileri küçük görürler²⁵.

3 — İdare eden ve edilenler bakımından Türk devletleri:

a) Anavatan dediğimiz geniş Orta ve İç-Asya'da kurulan Türk devletlerinde idare eden ile idare edilenler, pek büyük çoğunluğu itibariyle veya tamamıyla, aynı soydandırlar. Yani Türk'türler. Biz bu tip devletlere "Millî Devletler" adını veriyoruz.

b) Türü sebeblerle anavatanı terkederek, Çin'e, Hind'e ve Doğu Avrupa'ya göç eden ve buralarda devlet kuran Türkler, genellikle hâkim zümreyi teşkil ederler ve ince bir tabakadan ibarettirler. İdare ettikleri geniş halk kitleleri, çok defa başka soydan, başka medeniyetten ve başka dindendirler²⁶.

Bütün bu Türk devletleri hâkimiyetleri altındaki kavimleri aşağıda söz konusu edeceğimiz Türk devlet anlayışına göre idare ederler; tarihi rollerini oynarlar ve aradan bir müddet geçtikten sonra kültürlerini kaybederek, idare ettikleri kavimlerin içinde erirler²⁷.

Sadece İran Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılması ile açılan orta yoldan İslâm medeniyeti çevresine giren Türkler, genellikle kültürlerini korurlar; hattâ, Anadolu, Azerbaycan, Yukarı-Mezopotamya gibi belli bölgelerde yurtlar kurarlar. Bu yurtlardan en önemlisi geçen konuşmamızın konusunu teşkil eden Anadolu'dur. Burası Selçuklular tarafından açıkladığımız şekilde, hem Türk yurdu haline getirilmiş, hem de bu yurttan kurulan devletler birbirini takip ederek zamanımıza kadar gelmişlerdir. Burada idare eden hanedan ile idare edilen halk kitlelerinin büyük çoğunluğunun veya tamamının Türk olduğu "millî devletler" meydana gelmiştir.

Burada bir an durarak, dünya tarihinin kısa bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Konuyu bir soru ile ortaya koyuyoruz:

²⁴ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, 1. Kuruluş Devri, S. 281.

²⁵ Mehmet Altay Köymen, ad.geç. eser, S. 88-89.

²⁶ Türk devletlerinin türlü bakımlardan tasnifi için bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, 1. 'Giriş' bölümü.

²⁷ Bu hususta fikir edinmek için, şimdi bk. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi, Türk Kültürü, Sayı: 48 (1966), S. 1118-9.

Dünya tarihi, imparatorlukların ve cihan dinlerinin tarihi midir? Yoksa, belli bir soya mensup bir milletin kurduğu "Millî Devletler" in tarihi midir? Soruyu açmak için imparatorlukların ve cihan dinlerinin belli zamanlarda millî devletleri yutarak, ya ortadan kaldırdıklarını veya Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda olduğu gibi vassal devletler haline getirdiklerini hatırlatmak isteriz. Meselâ, Roma İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu gibi cihan imparatorlukları, milletleri ve milletlerin kurdukları devletleri yutmuşlardır. Bir cihan dini olan İslâmîyet de aynı şeyi yapmıştır. Fakat, sonunda millî devletler, az veya çok değişikliklerle tekrar ortaya çıkmışlardır. Asrımız, imparatorlukların tasfiye edildiği millî devletler asrıdır.

XX. asırda millî devletler için yeni bir tehlike belirmiştir: Marksizm ve bunun uygulaması olan Leninizm. Tarihin, sözünü ettiğimiz akışına göre, işçiye değil, pan-islavizm'in gerçekleşmesine yarayan Marksizm-Leninizm' in Asya ve Avrupa'daki hâkimiyetinin de er-geç sona ereceği ve millî devletlerin buralarda da kurulacağı söylenebilir²⁸.

Giriş mahiyetinde yaptığımız bu açıklamaya son vermeden önce tiplerini ve karakterlerini belirtmeye çalıştığımız bu Türk devletlerinin ortak noktaları var mıdır, varsa nelerdir sorusuna da cevap arayalım.

Türklerin göç ederek türlü medeniyet çevrelerinde kurdukları devletler şekil bakımından farklılıklar gösterebilirler. Meselâ, İslâm medeniyeti çevresine girerek büyük kısmını hâkimiyeti altında birleştiren Büyük Selçuklu İmparatorluğu, şekil bakımından büyük değişikliğe uğradı. Bazı teşkilât ve müesseseler gibi terimler de Farsça ve Arapça oldu. Meselâ, "Hakan"ın yerini "Sultan", "Yabgu"nun yerini "Melik" aldı. Sadece "Sübaşı" "Çavuş", "Bey", "Beylerbeyi" gibi terimler kaldı. Bununla yetinmeyen Selçuklu Devleti, idaresi altındaki İran halkını hâkimiyetine ortak etti. Gerçekten, devlet âdeta iki nüfuz bölgesine ayrılmıştı: Askerî teşkilât kadrolarını Türkler, sivil teşkilât kadrolarını ise İranlılar işgal ediyorlardı. Üstelik, devletin resmî dili de Farsça idi²⁹. Böylece, devlet klâsik bir Türk-İslâm İmparatorluğu haline gelmişti. Bu, biz Türklere mahsus bir gaflettir ve açıklamak da güçtür.

²⁸ Bu hususta daha fazla bilgi edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Nasıl Ele Alınmalıdır? Milli Kültür. Sayı: 43 (1983), S. 5.

²⁹ Bu hususta bilgi edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı. Alp Arslan ve Zamanı, c. II, 1983. S. 217-223.

Devletin özüne gelince, tamamıyla Türk devlet anlayışı hâkimdi; nerede kurulmuş olursa olsun, devlet anlayışı hemen hemen aynı idi. Orhun Kitabelerinden³⁰, Yusuf Has Hacib'in yazdığı Kutadgu Bilig'den³¹ ve diğer Arapça ve Farsça kaynaklardan öğrendiğimize göre, Türk devletleri hangi soydan, hangi medeniyetten ve dinden olurlarsa olsunlar, sınırları içinde yaşayan insanları bütünüyle refah içinde yaşatmak amacını güderlerdi. Bütün müesseseler ve gelenekler bunu gerçekleştirmeye yönelikti³². Bu, bugünkü Batı devletlerinin de amaç edindiği son derece modern bir devlet anlayışıdır.

Kısacası, Türk devlet anlayışına göre, devlet halk içindir. Halka hizmet için vardır. Halbuki, aynı İran topraklarında kurulmuş olan Sâsânî İmparatorluğu'nda, Roma İmparatorluğu'nda, Türklerin yerine geçtiği Bizans İmparatorluğu'nda, halk devlet içindir. Nitekim, Selçuklular'dan önce ve sonra İran'da birçok halk isyanları olduğu halde, Selçuklu devrinde hemen hemen yerli halk isyanı olmamıştır. Devletin kuruluşunda başlıca rolü oynayan göçebe Oğuzlar'ın yerini İran halkı, orduda da gulâm (köle) Türkler alınca, Oğuzlar bilhassa Tuğrul Bey zamanında taht mücadelesine girişen Selçuklu şehzadelerini bütün güçleri ile desteklediler³³.

Anadolu'da daha önce Bizans tebaası olan yerli Rum halkının Selçuklu idaresini Bizans idaresine tercih etmesi ve benimsemesi için 12 yıllık Türk hâkimiyeti kâfi gelmiştir:

Süleyman-Şah'ın 1086 yılında ölümü ile oğlu I. Kılıç Arslan'ın 1092 yılında Selçuklu tahtına oturmasına kadar 6 yıllık bir saltanat fasılası olmasına rağmen, Anadolu Selçuklu Devleti'nin Rum tebaası, yeni

³⁰ Orhun Abideleri, nşr. Muharrem Ergin, İstanbul. 1973; Bilge Kağan şöyle der: "Aç, fakir milleti hep toplattım, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım."

³¹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, trc. R.R. Arat. Ank. 1974; Eserde hükümdara şu tavsiyelerde bulunulur; "Cömert ol, başıyla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamlama", b. 2053. S. 155; "Sağ elin ile kılıç sallarsa vururken, sol elin ile mal dağıt.", b. 2069. S. 156; "Ey devletli hükümdar, eğer kuldun fakir kaldırmazsa, o nasıl bir bey olur?" b. 2983. S. 220, "Altın vere vere eli nasır tutan beyler, memleketi kılıç kullanmadan söz ile idare ederler.", b. 3042. S. 224; "Cömert ol, halka mal dağıt ve yedir; beyler hasis olursa, adları kötüye çıkar.", b. 5220, S. 376.

³² Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Ankara 1976. S. 116.

³³ Bu hususta fikir edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 2. Baskı. Ankara. 1982. S. 58-65. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yerleşik İran halkına dayanan bir devlet olmasını kabul etmek istemeyen göçebe Oğuzlar/Türkmenler, daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında taht mücadelesine girişen üvey kardeşi İbrahim Yınal ile amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı bütün güçleriyle desteklemişlerdi.

hükümdara da kucağını açmıştır. Bu durumu artık Batı tarihçileri de kabul etmektedirler³⁴. Bu aynı zamanda şahıslar değişse de, devlet idaresinin değişmeyeceğini yerli Rum halkının da anladığını göstermektedir.

Hukuk Yönünden Selçuklu Devleti

En geniş zamanında Çin Türkistan'ından Adalar Denizi'ne ve Akdeniz'e, Kafkaslar'dan Hindistan'a ve Kızıldeniz'e kadar uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, aşağı-yukarı 10 milyon kilometre karelik yer işgal ediyordu. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkim olduğu sahalarda bugün küçük-büyük 25 kadar devlet bulunmaktadır. Şimdi buralarda 250 milyondan fazla insan yaşamaktadır. Böylece bu Türk İmparatorluğu İslâm dünyasının büyük kısmını hâkimiyeti altında yeniden birleştirmişti³⁵.

Bu İmparatorluk —türlü devletlerden meydana gelen— bir devletler topluluğu idi. Bu devletler, başta bulunan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vassalları (tâbileri) idiler. Vassallık statüleri, Türk olup olmayışlarına göre, şekil ve mahiyet bakımından, devletten devlete değişiyordu.

Vassal devletleri başlıca 3 kategoriye veya gruba ayırmak mümkündür:

1 — Başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu vassal devletler (Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları devletleri gibi).

2 — Başlarında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu vassal devletler (Doğuda Karahanlılar, Gazneliler, Harezmi-Şahlar; Batıda Danişmendliler, Mengücekler, Saltuklar devletleri gibi).

3 — Başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu vassal devletler (Büveyh-oğulları, Bâvendiler, Ukayl-oğulları, Mezyed-oğulları vs).

Böyle bir tasnif Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun anlaşılmasını kolaylaştıracağı gibi, her kategoriden vassal devletin Selçuklu İmparatorluğu ile olan hukukî münasebetinin mahiyetini de ortaya koyar. Çünkü, birinci kategoriden bir devletin vassallık statüsü ile 2. ve 3. kategoriden devletlerin vassallık statüleri arasında farklar olup, ilk kategoriden

³⁴ Bu hususta fikir edinmek için Msl. Bk. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi. İstanbul, 1969, c. II, S. 145 vdd. (Gerekli bibliyografya orada verilmiştir).

³⁵ Cambridge Medieval History, IV, S. 655: "Ortadoğunun büyük kısmı ilk Abbasi halifeliğinden beri büyük bir imparatorluk (Büyük Selçuklu İmparatorluğu) tarafından yeniden tek otorite altında birleştirilmiştir".

devletlerin hak ve selâhiyetleri daha geniştir. Bütün vassallık şartlarını yerine getirmek zorunda değİldirler.

Tıpkı tâbî olunan (metbû) Selçuklu hükümdarı gibi vassal (tâbî) olan hükümdarların da taht, taç, çetir, özel rengi olan bayrak gibi hâkimiyet alâmetleri vardı, ayrı devlet teşkilâtı vardı. Kısacası, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda ne varsa, daha küçük ölçüde, vassal devlette de vardı.

Başlıca farklar şunlardır:

1 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başında bulunan hükümdarlar "Sultan" "Büyük Sultan" (Sultan-ı muazzam) unvanlarını taşıdıkları halde; vassal hükümdarlar "Melik" unvanı taşırlardı. Sancar'ın imparatorluk tahtına geçmesiyle (1118), vassallık sisteminde bir değişiklik yapıldı; Sancar, imparatorluk tahtını elinden aldığı yeğeni Mahmud'un "Sultan" unvanını muhafaza etmesine müsaade etti. Kendisi de "En büyük sultan" (Sultan-ı â'zam) ünvanını aldı.

2 — Tâbî olunan (metbû) hükümdarın sarayının veya çadırının önünde günde 5 defa nevbet (devlet bandosu) çalındığı halde, vassal (tâbî) hükümdarlar üç defa ile yetinmek zorunda idiler.

3 — Metbû Selçuklu hükümdarı, bastırıldığı paralarda kendi ad ve unvanlarından başka sadece o sırada Halife olan kimsenin adını zikrettiği halde, vassal hükümdarlar Halifenin adından sonra metbû Selçuklu hükümdarının adını ve unvanlarını, ancak bundan sonra kendi adını zikrederlerdi.

4 — Cuma namazlarında okutulan hutbede de aynı sıra takip edilirdi.

Bunlar dışında vassal hükümdarların şu yükümlülükleri vardı:

1 — Vassal hükümdar, tabî olduğu (metbû) Büyük Selçuklu Hükümdarı'na yıllık vergi verirdi. Yıllık vergi miktarı vassal devletin ekonomik gücüne bağlı olduğu gibi, kendiliğinden vassal oluşuna veya silâh gücüyle vassal duruma getirilişine göre azalır veya çoğalırdı.

2 — Vassal hükümdar, oğlunu veya kardeşini metbû Büyük Selçuklu Hükümdarı'nın sarayına rehin olarak göndermek zorunda idi.

3 — Metbû Selçuklu Hükümdarı sefere çıktığı zaman vassal hükümdar, vassallık statüsü ile kararlaştırılmış miktarda bir yardımcı güç ile imparatorluk ordusuna katılırdı.

4 — Vassal hükümdar, itaatini arz etmek üzere, en az yılda bir defa metbû Selçuklu Sultanı nezdine hediyelerle gitmek zorunda idi.

Öte yandan, metbû Selçuklu Hükümdarı sebepli veya sebepsiz her istediği zaman, izin almaksızın, vassal devlet arazisine girme hakkına

sahipti. Vassal hükümdar, idaresi altındaki halka zulüm yapamazdı; halkını iyi idare edemezse, metbû hükümdarın müdahale hakkı doğardı.

Buna karşılık, tabî olunan hükümdarın da vassalına karşı bazı yükümlülükleri vardı; Msl. bir iç isyan ile veya bir dış istilâ ile güç duruma düşen vassal hükümdar, yardım istediği zaman, tâbî olunan (metbû) hükümdar yardım etmek zorunda idi.

Bu yükümlülükler dışında vassal hükümdar iç ve dış işlerinde serbest olup, üçüncü bir devletle metbûuna danışmadan savaş veya barış yapabilir; başka devletlere elçiler gönderip, onlardan gelen elçileri kabul edebilirdi.

Şu halde, hukuk dili ile ifade etmek gerekirse, vassal hükümdar, devlet sınırları içinde hükümranlık haklarına sahipti. Gözönünde tutulacak nokta, metbû hükümdarın haklarına ve menfaatlerine aykırı davranmamaktan ibaretti. (Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman-Şah ile Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş arasında savaş; Melikşah'ın müdahalesi ve aldığı karar: İki devletin ileride bir daha savaşmaması için Antakya'ya, Haleb'e ve Urfâ'ya merkezden valiler tayin etmesi; üstelik, Anadolu Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırmaya teşebbüs etmesi)³⁶.

Vassallık şartları, vassal devletin başında hangi soydan hükümdarların bulunmasına göre değişiyordu. Msl. başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu (üçüncü kategoriden) devletler saydığımız bütün vassallık şartlarını eksiksiz yerine getirmek zorunda idiler; buna karşılık, başlarında Selçuklu soyundan (yani birinci kategoriden) hükümdarların bulunduğu devletler, çok defa sadece metbû Selçuklu hükümdarı adına para bastırmak ve hutbe okutmakla yetinirlerdi. Msl. bu tip devletlerin yıllık vergi verdiklerine dair kaynaklarda herhangi bilgiye rastlamadık.

Hangi kategoriden olurlarsa olsunlar, vassal hükümdarlar, vassallık şartlarından birini yerine getirmedikleri zaman, isyan etmiş sayılırlar ve üzerlerine ordular sevk edilerek isyanları bastırılırdı³⁷. Görülüyor ki, vassal hükümdarın vassallıktan kurtularak tam bağımsızlığını elde etmesi için her zaman silâha sarılmasına gerek yoktur. Alp Arslan, okuttuğu hutbeden adını çıkararak, paralardan adını silerek vassallıktan çıktığını ve

³⁶ Bu hususta ayrıntılı bilgi edinmek için şimdi bk. Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi. Ankara, 1983. S. 127-136.

³⁷ İlk defa tarafımızdan ortaya konan Selçuklular'da "Vassallık Sistemi"ne dair ayrıntılı bilgi almak için Bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi. 2. baskı. Ankara, 1982. S. 11-13; 97-157.

bağımsızlığını ilân ettiğini gösteren kardeşi Kavurd'a karşı Kirman'a birkaç defa sefer yapmak zorunda kalmıştı³⁸.

Anadolu Selçukluları Devleti'nin durumu özellik gösterir ve tartışmalıdır. Bu devlet, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar (1157), başta gelen bağımsızlık belirtisi olan para bastırmamıştır. İlk beynelmilel tedavül kıymetini haiz gümüş dirhemi ve altın dinarı II. Kılıç Arslan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu yıkıldıktan 10 yıl kadar sonra 1167'lerde bastırmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Anadolu Selçuklu hükümdarları, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarih sahnesinde bulunduğu sürece, arada mevcut rekabetten dolayı, para bastırarak vassallığını göstermekten ise, para bastırmamayı tercih etmişlerdir.

Tabii bu, Anadolu Selçukluları Devleti'nin vassal olduğu gerçeğini silemez. Nitekim, Sultan Sancar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçtikten sonra (1118), Anadolu Selçukluları Devleti'ni yeni kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin vassalı yapmak suretiyle vassalın vassalı durumuna getirmişti³⁹. Meseleleri bilmeyen Bizans kaynakları, Anadolu Selçukluları hükümdarlarına daha başlangıçtan itibaren "Sultan" unvanını verirler. Bazı Türk tarihçileri de Anadolu Selçukluları Devleti'ni kuruluşundan itibaren bağımsız sayarlar⁴⁰.

O zamanın hâkimiyet anlayışına göre, bir metbû hükümdarın ne kadar çok vassalı varsa, o kadar haşmetli sayılırdı. Bu itibarla, kesin zorunluk olmadıkça, vassal devletler ortadan kaldırılmazdı. Daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 28 vassalı vardı⁴¹. Ancak zamanla 3. kategoriden vassal devletlerin yerlerini git gide 1. kategoriden vassal devletlerin aldıkları görülmektedir. Böylece, Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir zaman geldi ki, 1. ve 2. kategoriden vassal devletlerle çevrildi. Bu, İmparatorluğu Türk devletlerinden oluşan vassal siyasi teşekküllerle dıştan gelecek tehlikelere karşı bir emniyet çemberi ile kuşatma siyaseti şeklinde yorumlanabilir. Hâkimiyetini sağlayan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Orta-Doğu'nun siyasi çehresini değiştirmiştir.

³⁸ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi. S. 65 vdd. Ayrıca bk. Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1980. S. 40-44.

³⁹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 2. Baskı. Ankara, 1984. Ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 2. Baskı. S. 113.

⁴⁰ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971. S. 54 vd.

⁴¹ Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976. S. 22 vdd. ve tablo 1.

Medeniyet Yönünden Selçuklu Devleti

Şimdi de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu ve Anadolu Selçukluları Devleti'ni medeniyet yönünden ele almak istiyoruz:

Bilindiği gibi, milletler, medeniyetin her dalında aynı başarıyı gösteremezler. Msl. Batı medeniyetinin kaynağı sayılan eski Yunanlılar, medeniyetin iki dalında bilhassa ileri gitmişlerdi:

1 — Manevî medeniyet bakımından “Düşünce ve felsefede”,

2 — Maddî medeniyet bakımından sanatta; bilhassa heykeltraşlıkta.

1 — Sokrat, Aristo, Eflatun, zamanımıza kadar bütün fikir ve felsefe adamları için temel vazifesi görmüşlerdir.

2 — O zamandan kalma mermer heykelleri bugün bile hayranlıkla seyrediyoruz.

Roma İmparatorluğu ise, devlet idaresinde ve kanun koyuculukta son derece ileri gitmişlerdir. Öteki alanlarda eski Yunan'ın taklidcisi gibi idi.

Dünyanın en hareketli ve dinamik milleti olan Türk milleti de medeniyetin iki dalında son derece ileri gitmişlerdi:

1 — Manevî medeniyet bakımından yasalara ve törelere göre düzenli işleyen devlet kurmada,

2 — Maddî medeniyet bakımından mimaride ve sanatın her çeşidinde.

1 — Düzenli devlet kurma derken sadece Selçuklu devletlerini değil, nerede ve ne zaman kurulmuş olurlarsa olsunlar, bütün Türk devletlerini kastediyoruz.

2 — Maddî medeniyet bakımından Türkler dehâlarını, bilhassa yerleşik hayata geçtikten sonra daha fazla göstermek imkânını bulmuşlardır; Orta-Asya'da Tarım havzasında Uygurlar; Anadolu'da Selçuklular, ayrı ayrı dinlere mensup olmalarına rağmen, yarattıkları sanat ve mimari eserleri birbirlerine tamamiyle benzemektedir⁴².

Burada bir an durarak, dikkatinizi başka bir noktaya çekmek istiyorum. Büyük Atatürk çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkmasını

⁴² Bk. Salim Koca, *Batılı Bir Türkoloğun Uygur Kültür Tarihi Hakkında Yazdığı Bir Eser Üzerine Düşünceler*, Milli Kültür, Cilt 11/7 (1981), S. 44-47; ayrıca bk. A. von Gabain, *Das Leben im uigurischen Königsreich von Qoço*, Wiesbaden, 1973. Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986. Oktay Arslanapa, *Türk Sanatı 11*, İstanbul, 1973.

bugünkü Türk milletine hedef olarak gösterirken, görüyorsunuz ki, tarihi bir temele dayanmaktadır: Selçuklu Türkleri aynı sınırlar içinde bundan 7-8 asır önce dünyanın en parlak medeniyetini kurmuşlardı, yani o zamanın medeniyet seviyesinin çok üstüne çıkmışlardı. Bu, şimdi de çıkabileceklerinin delilidir. Esasında insanlığın bugün bile, Selçuklu sanatına ve mimarisine ulaştığı söylenemez: Buna Türk Rönesans'ı adı verilebilir.

Bu konuşmamda, âme müessesesi olarak devletin iki yönünü, hukukî ve medenî yönlerini kısaca belirtmeye çalıştım. Konuşmam, belki de konunun özelliğinden dolayı, ister istemez, şematik oldu. Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkürler eder, saygılar sunarım.

